

T. XXIV (2021) Z. 3 (63)
ISSN 1509-1074
10.24425/rhpp.2021.137741

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

The press of Galicia's
German-speaking community
published in Stanisławów
and Lwów in the
early 20th century

**Prasa Niemców
galicyjskich wydawana
w Stanisławowie
i we Lwowie
w pierwszej połowie
XX wieku**

Instytut Neofilologii
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
ul. Studencka 5
PL 30-116 Kraków
e-mail: isabel.roskau-rydel@up.krakow.pl
<https://orcid.org/0000-0003-1429-9384>

**Isabel
RÖSKAU-RYDEL**

KEY WORDS:
German minority in Poland in the early 20th century,
German-language press in Galicia
and Lesser Poland (1904–1939),
Lwów (Lemberg), Stanisławów (Stanislaw)

SŁOWA KLUCZOWE:
mniejszość niemiecka w Polsce, niemieckojęzyczna
prasa (1904–1939), Lwów, Stanisławów

ABSTRACT
This article presents an overview of German-language periodicals published in Stanisławów and Lwów in the first half of the 20th century. They reflect the cultural, social and religious diversity of the local German community, for the most part descendants of migrants who came to Galicia after it was incorporated into the Austrian Empire at the end of the 18th century. The history of those publications and of the local German-speaking community came to end after the German attack on Poland in 1939 and the incorporation of eastern Galicia into the Soviet Union.

ABSTRAKT
Artykuł zawiera przegląd periodyków wydawanych dla Niemców galicyjskich w Stanisławowie i Lwowie w pierwszej połowie XX w. Omawiane tytuły odzwierciedlają zróżnicowanie kulturalne, socjalne i wyznaniowe Niemców będących potomkami kolonistów osiedlonych pod koniec XVIII w. w zaborze austriackim, czyli w Galicji. Kres wydawania tej prasy, jak i istnienia tej małej społeczności w Polsce południowej przyniósł atak Niemiec na Polskę w 1939 r. i wcielenie Galicji Wschodniej do Związku Radzieckiego.

Streszczenie

Na początku XX wieku pojawiło się pilne zapotrzebowanie na wydawanie niemieckojęzycznych periodyków, adresowanych do potomków niemieckich rolników i rzemieślników, którzy przybyli do zaboru austriackiego, czyli Galicji, z południowo-zachodnich krajów niemieckich pod koniec XVIII wieku. Prasa ta miała za zadanie wzmacniać poczucie wspólnoty wśród Niemców galicyjskich, żyjących w odległych od siebie koloniach, być platformą wymiany informacji i porad gospodarskich. W 1904 r. w Białej ukazał się miesięcznik „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” [Ewangelicka Gazeta Gminna dla Galicji i Bukowiny], od 1907 r. wydawany w Stanisławowie, będący cennym źródłem informacji o życiu niemieckich gmin ewangelickich we wschodniej i zachodniej Galicji oraz Bukowinie. W roku 1907 we Lwowie zaczął się ukazywać założony przez niemieckoaustriackich katolików, lecz adresowany do niemieckojęzycznych czytelników obydwu wyznań chrześcijańskich, dwutygodnik zatytułowany „Deutsches Volksblatt für Galizien” [Niemiecka Gazeta Ludowa dla Galicji]. Od 1909 r. ukazywał się związany z tym pismem „Kalender des Bundes der Christlichen Deutschen in Galizien” [Kalendarz Związku Chrześcijańskich Niemców w Galicji], adresowany do mniej wymagających i biedniejszych niemieckich kolonistów. W 1913 r. swój periodyk pt. „Mennonitisches Gemeindeblatt für Österreich” [Mennonicka Gazeta Gminna dla Austrii] zaczęli wydawać we Lwowie także nieliczni galicyjscy mennonici. Po pierwszej wojnie światowej w niepodległej Polsce wznowiono publikowanie tych periodyków z wyjątkiem „Kalendarza”. Czasopisma musiały zmodyfikować lub zmienić tytuły. Wówczas „Deutsches Volksblatt für Galizien” zaczęto od 1922 r. wydawać pt. „Ost-Deutsches Volksblatt”. Po 1933 r. niemieckie periodyki w Małopolsce skonfrontowane zostały z naciskiem ze strony nazizmu. „Ost-Deutsches Volksblatt” uległ jego wpływom, „Evangelisches Gemeindeblatt” pozostał na nie odporny. Ostatnie numery tych czasopism ukazały się w sierpniu 1939 r., a ich czytelnicy opuścili Galicję na przełomie 1939 i 1940 r. w ramach przesiedlenia do wcielonej do Rzeszy Wielkopolski.

Niemcy żyjący w Galicji stanowili na przełomie XIX i XX wieku około 1 proc. ludności tego zaboru. Według spisu ludności z 1910 roku 90 114 osób podało niemiecki jako język potoczny (*Umgangssprache*), czyli 1,13 proc. ludności Galicji¹. Demograf Walter Kuhn ustalił zaś liczbę Niemców etnicznych w Galicji w 1910 roku na podstawie danych zebranych w niemieckich gminach ewangelickich i katolickich na łącznie 69 500 osób². Widoczna różnica liczebności wynika z tego, że w spisie ludności uwzględniono wszystkie osoby podające niemiecki jako swój język potoczny, przede wszystkim Żydów niezaliczających się do Niemców galicyjskich. Na przełomie stuleci żyła tu, bardzo już wówczas nieliczna, grupa niemieckoaustriackich urzędników, profesorów, nauczycieli, którzy po wprowadzeniu autonomii w Galicji utracili dawne znaczenie. Największą grupę wśród Niemców tworzyli potomkowie niemieckich kolonistów osiedlonych w Galicji w latach 70. i 80. XVIII wieku, przeważnie we wschodniej części tego kraju koronnego. Społeczność ta, pomimo pochodzenia niemieckiego, przeważnie z zachodnich regionów Niemiec (Palatynat, Hesja, Badenia, Wirtembergia), daleka była od jednorodności. Dzieliła ją przede wszystkim przynależność do wyznania ewangelickiego lub katolickiego, która okazała się najważniejszym kryterium tożsamości grupowej oprócz przynależności narodowej. Już w XVIII wieku, w chwili osiedlania się kolonistów, władze austriackie w Galicji tworzyły odrębne osady ewangelickie i katolickie, co powodowało, że obydwie grupy wyznaniowe nie miały ze sobą większego kontaktu. W omawianym okresie ewangelicy stanowili ok. 56 proc. społeczności Niemców galicyjskich. W Galicji istniała ponadto bardzo hermetyczna grupa wyznaniowa, potomkowie 28 rodzin mennonickich, które za panowania Jozefa II otrzymały pozwolenie na osiedlenie się w dwóch koloniach ewangelickich oraz w kolonii mennonickiej niedaleko Lwowa. Aż do początku XX wieku potomkowie kolonistów niemieckich nie mieli żadnej organizacji reprezentującej ich specyficzne interesy na niwie politycznej³.

W pierwszych latach XX stulecia miała miejsce znacząca fala emigracji ewangelickiej ludności niemieckiej do Prus, do której doszło w głównej mierze za sprawą

¹ K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków – Warszawa 1989, s. 91.

² W. Kuhn, *Bevölkerungsstatistik des Deutschtums in Galizien*, Wien 1930, s. 156, tab. 2.

³ S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław i in. 1971, s. 88–93, 111–127; S. Müller, *Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs 1772–1940*, Marburg/Lahn 1961, s. 26–31; por. też I. Röskau-Rydel, *Galiczen*, [w:] *Galizien, Bukowina, Moldau*, wyd. I. Röskau-Rydel, Berlin 1999, s. 15–212.

agresywnej polityki i propagandy pruskiej Komisji Kolonizacyjnej wzywającej Niemców galicyjskich do osiedlenia się w Wielkopolsce⁴. Tendencja ta wzbudzała poważne zaniepokojenie przedstawicieli Kościoła ewangelickiego augsburskiego i helweckiego wyznania (dalej: *Kościół ewangelicki a. i h. w.*) w Galicji. Zastanawiano się, w jaki sposób powstrzymać migrację i wzmocnić poczucie wspólnoty wśród mieszkańców rozproszonych i znacznie od siebie oddalonych gmin ewangelickich. Za jedną z możliwości uznano powołanie do życia pisma w języku niemieckim, którego zadaniem byłoby informowanie ludności ewangelickiej o najważniejszych wydarzeniach w poszczególnych gminach; jednocześnie pismo miało spełniać rolę duszpasterską dzięki publikacji w każdym numerze odpowiednich tekstów o treści religijnej. Decyzja w sprawie wydawania takiego czasopisma zapadła w ciągu 1903 roku.

W 1907 roku również żyjący w Galicji katolicy niemieccy zdecydowali się wydawać pismo, które wszakże nie będzie adresowane wyłącznie do czytelników katolickich, lecz — szerzej — do wszystkich tamtejszych Niemców chrześcijan. W 1909 roku zaczął się ukazywać niemiecki kalendarz, o którym tak samo wspomniamy w artykule. W ciągu kilku następnych lat decyzję o wydawaniu swego periodyku podjęli jeszcze mennonici.

1. Lata 1903–1918

Pierwszym pismem adresowanym do Niemców kolonistów było „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” [Ewangelicka Gazeta Gminna dla Galicji i Bukowiny]⁵. Po raz pierwszy ukazało się w lutym 1904 roku i wychodziło jako miesięcznik w objętości 8 stron (później 12 oraz 16 stron), najpierw pod redakcją superintendenta Hermanna Fritschego w drukarni Andreea Mädlera w Białej, a następnie od początku 1907 roku w Stanisławowie pod kierownictwem pastora Theodora Zöcklera, również jednego z inicjatorów powstania tego periodyku. Współpracownikami pisma, które nosiło od stycznia 1907 roku podtytuł „Amtliches Organ der Galizisch-Bukowinaer evangelischen Superintendentur A. u. H. B.” [Organ urzędowy galicyjsko-bukowińskiej superintendentury ewangelickiej a. i h. w.]⁶, byli

⁴ Por. A. Brożek, *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886–1918*, Poznań 1989.

⁵ Nazwy periodyków w języku niemieckim, zawierające słowo *Blatt* należy tłumaczyć jako *gazeta* (np. *Abendblatt*, *Amtsblatt* = *gazeta wieczorna*, *gazeta urzędowa*) i to bez względu na częstotliwość wydawania. Podobna praktyka stosowana jest w nazewnictwie polskim por. *gazeta parafialna*, „*Gazeta Bronowicka*”.

⁶ Zdigitalizowane roczniki 1904–1911, 1913–1918 dostępne są w zbiorach AustriaN Newspapers Online (ANNO) <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=egb> [dostęp: 14.12.2020]. Dalsze miejsca przechowywania egzemplarzy periodyku są wymienione w *Bibliografii Historii Polski XIX i XX*

głównie ewangelicy pastorzy i nauczyciele. „Evangelisches Gemeindeblatt” jako czasopismo wyznaniowe zajmował się typowymi problemami Kościoła działającego w diasporze. Wstępny artykuł każdego prawie numeru poświęcono rozważaniom biblijnym; stałymi rubrykami były bardzo obszerne z czasem wiadomości z życia gmin ewangelickich [*Aus unseren Gemeinden*] Galicji i Bukowiny oraz nowości z życia Kościoła ewangelickiego na świecie [*Aus Kirche und Welt*]. Pozostałe artykuły i notatki dotyczyły problemów życia ekonomicznego i społecznego ewangelickich kolonistów, emigracji, zakładania niemieckich kas oszczędnościowych [*Raiffeisenkassen*], szkolnictwa itd. W czasopiśmie znalazło się też miejsce dla pożytecznych porad z zakresu rolnictwa i gospodarstwa domowego dla mieszkańców wiejskich kolonii. Ostatnia strona zawsze zawierała różnego rodzaju anonsy, takie jak oferty pracy dla niemieckojęzycznych nauczycieli, pastorów i wikarych lub personelu domowego, jak też np. reklamę nowych publikacji w języku niemieckim o tematyce religijnej.

Od 1907 roku aż do sierpnia 1939 roku pismo było nierozzerwalnie związane z osobą Theodora Zöcklera i założonym przez niego i jego żonę w Stanisławowie zespołem ewangelickich szkół i placówek opiekuńczych, tzw. Zakładami Zöcklera⁷. Pierwsza wojna światowa stała się dla Niemców, podobnie jak dla wszystkich narodowości zamieszkujących Galicję, momentem przełomowym. We wrześniu 1914 roku Kościół ewangelicki a. i h. w. przeprowadził szeroko zakrojoną akcję ewakuacyjną do Gallneukirchen k. Linzu w Górnej Austrii. Znalazło tam schronienie kilkaset osób związanych z Zakładami Zöcklera, przyjętych przez miejscową diakonię ewangelicką. Między lutym a październikiem 1915 roku galicyjski „Evangelisches Gemeindeblatt” wychodził tam jako dwutygodnik. Pismo informowało pozostałych w Galicji członków wspólnoty o toczącej się w Europie wojnie oraz losach gmin najbardziej dotkniętych działaniami wojennymi. W czasie wojny bardzo ważnym elementem była rubryka z nazwiskami osób szukających informacji o miejscu pobytu członków swej rodziny oraz osób przekazujących swe nowe adresy po ewakuacji z Galicji⁸. Gdy pod koniec października 1915 roku część galicyjskich

wieku, t. III: 1865–1918, wol. 3, red. D.U. Ściegosz-Karpińska, Warszawa 2017, s. 1242. Komplet roczników znajduje się w Galiziendeutsches Archiv w zbiorach Martin Opitz-Bibliothek w Herne w Niemczech.

⁷ Por. I. Röskau-Rydel, *Powstanie „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina“ [Ewangelickiej Gazety Gminnej dla Galicji i Bukowiny] i jej znaczenie*, [w:] *Prasa w warsztacie badawczym historia*, red. K. Karolczak i K. Meus, Kraków 2017, s. 102–110; I. Röskau-Rydel, *Die deutschsprachige Presse in Kleinpolen 1918 bis 1939 zwischen Ablehnung und Akzeptanz der nationalsozialistischen Ideologie am Beispiel des Ostdeutschen Volksblattes, des Evangelischen Gemeindeblattes für Galizien und die Bukowina sowie der Dornfelder Blätter*, [w:] *Regionen des östlichen Europas im 20. Jahrhundert. Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*, red. B. Olschowsky i I. Loose, München 2016, s. 81–102.

⁸ „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” (dalej: EGGB), nr 1, Neujahr 1915, s. 249.

Niemców powróciła do oswobodzonego kraju, pismo od 1 listopada ponownie ukazywało się w Stanisławowie⁹. Kiedy jednak po kolejnych atakach wojsk rosyjskich i w ich efekcie przesunięciu frontu w sierpniu 1916 roku konieczna stała się ponowna ewakuacja, redakcję znów znalazła się w Gallneukirchen i „Evangelisches Gemeindeblatt” wydawano tam aż do grudnia 1918 roku¹⁰.

Jest swego rodzaju ironią losu, że to natarczywa działalność władz pruskich na początku XX wieku sprawiła, iż żyjący w Galicji niemieccy katolicy i ewangelicy doszli do przekonania, że należy nawiązać wzajemne, ponadwyznaniowe stosunki i stworzyć wspólną reprezentację interesów w autonomicznej Galicji. W związku z rosnącą emigracją z niemieckich wsi ewangelickich, ale i katolickich 8 lipca 1907 r. mężowie zaufania występujący w imieniu niemieckich ewangelików i katolików spotkali się w miejscowości Grabowce k. Stryja, aby dyskutować o przyszłej współpracy międzywyznaniowej. Podczas zebrania postanowiono powołać Bund der christlichen Deutschen in Galizien [Związek Chrześcijańskich Niemców w Galicji] mający reprezentować interesy tej społeczności. Również podczas tego spotkania powstała idea założenia czasopisma ponadwyznaniowego. Kierownictwo redakcji pisma, które miało się ukazywać pod tytułem „Deutsches Volksblatt für Galizien” [Niemiecka Gazeta Ludowa dla Galicji], objęli działający w Przemyślu weterynarz armii austriackiej Paul Neubeck i nadkomisarz policji Josef Schmidt, a kwestie administracyjne wzięł na siebie emerytowany urzędnik wojskowy Julius Pernhoffer von Bärenkron¹¹.

Zjazd założycielski Związku Chrześcijańskich Niemców w Galicji, który zgromadził ponad 400 osób, obradował 21 września 1907 r. we Lwowie. Powstanie Związku oznaczało przewyciężenie ciężącego na tej społeczności od stulecia podziału wyznaniowego i powstanie pierwszej wspólnej organizacji występującej w obronie interesów całej niemieckiej grupy etnicznej. Związek i „Volksblatt” były wprawdzie odrębnymi bytami prawnymi, mającymi jednak identyczne cele, a mianowicie pobudzenie niemieckiego ruchu narodowego i wzmocnienie pozycji gospodarczej galicyjskich Niemców¹².

Nowy periodyk niemieckojęzyczny „Deutsches Volksblatt für Galizien” ukazywał się od 18 sierpnia 1907 r.¹³ jako dwutygodnik pod redakcją członka Związku,

⁹ „EGGB”, nr 21, 01.11.1915, s. 441.

¹⁰ „EGGB”, nr 16, 15.08.1916, s. 301; „EGGB”, nr 23/24, 15.12.1918, s. 327.

¹¹ „Deutsches Volksblatt für Galizien”, nr 1, 18.08.1907, s. 1–2. Por też S. Müller, *Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß ergänzt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galizien-Deutschen 1948–1951*, t. 1, red. E. Müller, Stuttgart 1999, s. 2.19–2.20. Por. *Bibliografia Historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: 1865–1918, vol. 3, s. 113–114. Roczniki 1907–1914, 1916–1918 dostępne są w ANNO. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=dvg> [dostęp: 14.12.2020].

¹² S. Müller, *Von der Ansiedlung...*, s. 25–28.

¹³ K. Kaschnitz, *Prasa niemiecka w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 6, s. 605. Autor pomylił o cały rok początek publikacji; błędna jest również informacja, że był to tygodnik.

urzędnika kolei we Lwowie Andreeasa Sandauera, tak jak ewangelickie pismo tłoczony również w drukarni Andreeasa Mädlera w Białej. Dzień wydania pierwszego numeru pisma nie był przypadkowy, wypadały bowiem wtedy urodziny cesarza Franciszka Józefa I, jemu też poświęcono pierwszą stronę. Redakcja podkreślała, że „Volksblatt” pragnie pomagać czytelnikom w zachowaniu poczucia przynależności narodowej, języka ojczystego i rodzimych obyczajów oraz wzmacniać tożsamość i poczucie wspólnoty wśród Niemców w Galicji¹⁴. Do 30 grudnia 1910 r. (nr 89) „Deutsches Volksblatt für Galizien” ukazywał się co dwa tygodnie, a od stycznia 1911 roku (nr 90) jako tygodnik¹⁵. Od 20 stycznia 1911 roku pismo drukowano we Lwowie. Częste zmiany redaktorów będących w większości urzędnikami wynikały z ich służbowych przeniesień do innych krajów koronnych monarchii.

Wydawcy chcieli, by pismo stało się z jednej strony głosem rozproszonych i znacznie od siebie oddalonych kolonii ewangelickich i katolickich we wschodniej i zachodniej Galicji, a z drugiej widzieli w nim źródło informacji o Niemcach w Galicji dla czytelników w Austrii i Niemczech. „Volksblatt” zachowywał stały układ treści. W numerze znajdowały się rubryki: *Z niemieckiej Galicji* [*Aus Deutschgalizien*], później nazywana *Z naszych gmin* [*Aus unseren Gemeinden*] informująca o lokalnych wydarzeniach; *Przegląd niemiecki* [*Deutsche Rundschau*] oraz *Przegląd polityczny* [*Politische Rundschau*] z wiadomościami o życiu politycznym w Galicji i Austrii oraz Niemczech. Rubryka *Wiadomości różne* [*Verschiedene Nachrichten*] obejmowała informacje zarówno o Galicji, jak i innych krajach w monarchii habsburskiej. Tu także informowano o terminach zbliżających się spotkań i posiedzeń niemieckiej społeczności. Ostatnie dwie strony obejmowały anonsy. W czasie wojny dodano jeszcze rubrykę *Wojna i polityka* [*Krieg und Politik*] z najważniejszymi wydarzeniami tygodnia¹⁶. Współpracownikami pisma byli naukowcy, duchowni, pisarze, politycy, nauczyciele, ale również rzemieślnicy i rolnicy.

Podczas pierwszej wojny światowej, po zajęciu Lwowa przez Rosjan, „Deutsches Volksblatt für Galizien” musiał zawiesić działalność. Ostatni numer w 1914 roku ukazał się 28 sierpnia (nr 275) we Lwowie. Dopiero gdy wojska austro-węgierskie i niemieckie w czerwcu 1915 roku odbiły miasto, czasopismo zaczęło wydawać ponownie co tydzień od 20 kwietnia 1916 r. (nr 276). Jego ostatni numer (nr 44)

¹⁴ H. Heckel, *10 Jahre „Ostdeutsches Volksblatt” — 25 Jahre „Deutsches Volksblatt”*, „Ost-Deutsches Volksblatt”. Jubiläums-Ausgabe, nr 40, 02.10.1932, s. 2–3.

¹⁵ L. Schneider, *1907–1932. Unser Volksblatt — ein Jubilar*, „Ost-Deutsches Volksblatt”. Jubiläums-Ausgabe, nr 40, 2.10.1932 r., s. 4–5. Schneider podaje dalsze nazwiska wydawców. Por. też *Bibliografia Historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: 1865–1918, wol. 3, s. 113–114. W *Bibliografii...* podano błędnie nazwisko Rudolfa Völkeera, które zapisane jest Völter (s. 113). W niniejszym tekście skorygowano daty zmiany dwutygodnika na tygodnik, bo nie wszystkie dane dot. „Volksblattu” w *Bibliografii...* są poprawne.

¹⁶ H. Heckel, *Das Deutsche Volksblatt für Galizien*, „Schaffen und Schauen”, z. 5–6, styczeń/luty 1932, s. 43–44.

w czasach austriackich ukazał się 31 października 1918 r.¹⁷ Nakład pisma wynosił w 1914 roku 2200 egzemplarzy i miało ono 1800 abonentów, wśród których Galicjanie stanowili tylko dwie trzecie. Mała liczba abonentów była stale przyczyną krytyki, gdyż dochód ze sprzedaży nie wystarczał na pokrycie kosztów ponoszonych przez wydawców¹⁸.

W 1909 roku we Lwowie zaczął się również ukazywać „Kalender des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien” [Kalendarz Związku Chrześcijańskich Niemców w Galicji] pod przewodnictwem Josefa Schmidta, znanego nam już jako współwydawca „Deutsches Volksblatt für Galizien”. Celem rocznika było wzajemne zbliżenie się Niemców, którzy jak podkreślono w przedmowie, „znają tylko sąsiednie osiedla niemieckie, a nie znają nawet nazw innych kolonii niemieckich”¹⁹. Rocznik ten adresowano przede wszystkim do niezamożnych niemieckich rolników, którzy nie mogli albo nie chcieli pozwolić sobie na abonowanie wymienionych już czasopism. Kupując raz do roku „Kalendarz”, niemiecka rodzina otrzymywała liczącą ok. 200 stron lekturę na temat historii, kultury i zwyczajów Niemców żyjących w Galicji, znajdowała tam wiersze i opowiadania niemieckich i austriackich autorów, w tym potomków kolonistów, a ponadto użyteczne informacje na temat rolnictwa i gospodarstwa domowego. W roczniku znajdujemy teksty na temat niemieckiego dialektu, jakim mówiono w różnych koloniach, który przetrwał tam od końca XVIII wieku. Wielkie zainteresowanie czytelników wzbudzały badania legend, pieśni ludowych i zwyczajów kolonistów niemieckich.

W 1914 roku rocznik zmienił tytuł na „Zeitweiser des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien für das Jahr 1914”²⁰. Zmiana nastąpiła na życzenie czytelników, którzy pragnęli, aby lepiej odzwierciedlał charakter „dobrej niemieckiej ludowej lektury” [*gutes deutsches Volkslesebuch*]²¹. W numerze znajdujemy słowa ubolewania wydawcy wskazującego na to, że w 1913 roku nie znalazła się wystarczająca liczba nabywców rocznika, w związku z czym w 1914 roku można było wydrukować tylko 4000 egzemplarzy. Wydawca zauważał, że taki nakład znajdzie chyba nabywców wśród 20 000 niemieckich rodzin żyjących w Galicji²². Podczas pierwszej wojny światowej „Zeitweiser” nie ukazywał się w dotychczasowej objętości, gdyż wielu autorów zostało zmobilizowanych, a niektórzy z nich zostali wzięci

¹⁷ L. Schneider, 1907–1932. *Unser Volksblatt...*, s. 4–5, 9. Roczniki 1907–1914 oraz 1916–1918 są dostępne w wersji cyfrowej w ANNO.

¹⁸ *Das Deutschtum in Galizien. Seine geschichtliche Entwicklung und gegenwärtige Lage*, Lemberg 1914, s. 154.

¹⁹ „Kalender des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien 1909”, red. J. Schmidt, Lemberg 1909, s. 5; por. *Bibliografia Historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: 1865–1918, wol. 3, s. 1159.

²⁰ Zmiany tej zasadniczo nie da się oddać w języku polskim, gdyż słowo *Zeitweiser* jest rzadko obecnie używanym niemieckim synonimem pochodzącego z łaciny słowa *Kalender*.

²¹ „Zeitweiser...” 1914, s. 3.

²² Tamże, s. 3.

do niewoli przez Rosjan. W związku z tym w 1916 roku wydana została jedynie broszura o skromnej objętości 65 stron, dodawana jako załącznik do niesprzedanych kalendarzy za rok 1915 i wspólnie z nimi dystrybuowana w 1916 roku, o czym mówi się w przedmowie do broszury²³. W następnym, 1917 roku wydawcy udało się ponownie wydrukować samodzielnie dystrybuowany numer kalendarza o objętości 163 stron. Ostatnie strony tego wydania poświęcone zostały galicyjskim Niemcom, którzy zginęli na froncie lub zmarli w rosyjskiej niewoli. Również kalendarz na 1919 rok poświęcono wojnie i jej następstwom.

W tym samym okresie, co ewangelicy i katolicy niemieccy w Galicji, także i członkowie gminy mennonickiej postanowili się lepiej zorganizować, by wzmocnić poczucie wspólnoty tej małej społeczności liczącej na początku XX wieku ok. 500 osób i zamieszkującej prawie wyłącznie wschodnią Galicję. W roku 1909 zarejestrowali Chrześcijańsko-Mennonicką Gminę Kiernica-Lwów [Christlich-mennonitische Gemeinde Kiernica-Lemberg], a w 1911 roku związane z nią stowarzyszenie „Mennonit” kupiło we Lwowie budynek, w którym mieściły się pomieszczenia gminy, a później także internat dla uczącej się młodzieży. Idąc za przykładem ewangelickich i katolickich Niemców, również mennonici zapragnęli wydawać własne czasopismo. Tym samym w roku 1913 we Lwowie ukazał się pierwszy numer nieregularnie wydawanego „Mennonitisches Gemeindeblatt für Österreich” [Mennonicka Gazeta Gminna dla Austrii]. W czasie pierwszej wojny światowej pismo zostało zawieszono i można je było wznowić dopiero w roku 1917. Do kwietnia 1920 roku ukazywało się raz w miesiącu, następnie już tylko co dwa miesiące, od lipca 1923 roku nieregularnie, a w latach 1928–1939 zaledwie cztery razy w roku. Czytelnikami gazety byli nie tylko mennonici mieszkający w Galicji, ale także ci, którzy wyemigrowali z Galicji do Ameryki²⁴.

2. 1919–1939

Po rozpadzie monarchii Habsburgów, który położył kres formalnemu istnieniu kraju koronnego Galicji, scharakteryzowane w I części artykułu czasopisma nadal ukazywały się w Stanisławowie oraz we Lwowie, chociaż pod zmienionymi tytułami. Adresowano je do ludności niemieckiej żyjącej po 1918 roku w nowo utworzonych

²³ „Zeitweiser...” 1916, s. 5.

²⁴ I. Röska-Rydel, *Galizien...*, s. 130, 182–183. Por. też A. Bachmann, *Galiziens Mennoniten im Wandel der Zeiten. Ihre Geschichte und ihre Familien*, Backnang 1984. *Bibliografia Historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: 1865–1918, wol. 3..., podaje, gdzie zachowane są egzemplarze tego pisma (s. 458). Pojedyncze roczniki znajdują się też w Martin Opitz-Bibliothek w Herne.

województwach lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim, zaliczanych wówczas do Małopolski Wschodniej, oraz w województwie krakowskim.

Od 1 stycznia 1919 r. pismo „Evangelisches Gemeindeblatt” wydawane było ponownie w Stanisławowie, początkowo okupowanym przez wojska ukraińskie, w skromnej objętości czterech stron drukowanych antyką, a nie jak wcześniej frakturą. Od stycznia 1920 r. drukowano znowu frakturą. Tytuł „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” został zmieniony na „Evangelisches Gemeindeblatt” [Ewangelicka Gazeta Gminna] z podtytułem „Amtliches Organ der evangelischen Kirchenbehörde” [Organ urzędowy ewangelickich władz kościelnych]²⁵. W numerze z 16 stycznia 1923 r., pierwszym numerze tego rocznika, redakcja zwróciła się do czytelników z wyjaśnieniem, dlaczego konieczne okazało się podniesienie ceny egzemplarza. Wynikało to ze spowodowanego szalejącą inflacją gwałtownego wzrostu cen. Nowa cena „Evangelisches Gemeindeblatt” wynosiła 300 marek polskich i była w tym czasie równa cenie dwóch jajek²⁶. W czasopiśmie zachowany został dotychczasowy układ treści. Od 1920 roku wiele artykułów i notatek dotyczyło trudnych relacji Kościoła ewangelickiego a. i h. w. w Małopolsce z Kościołem ewangelicko-augsburskim, którego władze miały siedzibę w Warszawie, oraz z polskimi władzami państwowymi²⁷. Ważną częścią zawartości pisma były, co zrozumiałe, relacje z działalności i ważnych wydarzeń w życiu poszczególnych gmin ewangelickich, o corocznych zjazdach członków Kościoła ewangelickiego a. i h. w. w różnych miastach Małopolski Wschodniej i Zachodniej. Opisy i sprawozdania z wizyt ważnych ewangelickich osobistości z różnych krajów świata, przede wszystkim w Stanisławowie i we Lwowie, zajmowały niekiedy dużą część poszczególnych numerów.

O wznowieniu czasopisma „Deutsches Volksblatt für Galizien” można było myśleć dopiero po zakończeniu wojen i okrzepnięciu polskiej administracji państwowej w Małopolsce Wschodniej. Pierwsza próba podjęta w 1921 roku zakończyła się o tyle niepowodzeniem, że polskie władze odmówiły zgody na jego publikację pod dotychczasowym tytułem, argumentując, iż stracił on aktualność. Dopiero w 1922 roku, gdy wydawcy podjęli decyzję o zmianie nazwy czasopisma na „Ost-Deutsches Volksblatt” [Wschodnioniemiecka Gazeta Ludowa], władze polskie udzieliły odpowiedniego zezwolenia. Aby zapewnić czasopismu stabilną podstawę finansową, w tym samym roku powołano do życia we Lwowie Niemiecką Spółkę Wydawniczą pod nazwą „DOM”. Jej dyrektorem, a zarazem redaktorem naczelnym czasopisma został śląski dziennikarz Heinz Heckel. Ośmiostronicowe pismo pod nowym tytułem ukazywało się od 6 kwietnia 1922 r. we Lwowie co tydzień. „Ost-Deutsches Volksblatt”

²⁵ „Evangelisches Gemeindeblatt”, nr 1, 01.01.1919, s. 1, R. 20 (1923) – 27 (1930) oraz 33 (1936) – 36 (1939) znajdują się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

²⁶ „Evangelisches Gemeindeblatt”, nr 1, 16.02.1923, s. 1.

²⁷ Problemy te omówiła szeroko E. Alabrudzińska, *Kościoły ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 122–186.

drukowany był początkowo w zakładzie Josefa Eichelbergera we Lwowie, a od 1924 roku, gdy ceny obcojęzycznego składu wyraźnie wzrosły, w Katowicach²⁸, a następnie w Poznaniu²⁹.

Pismo zawierało, oprócz informacji politycznych z Niemiec, Polski i świata, głównie wiadomości z życia niemieckich katolickich gmin z terenu Małopolski Wschodniej i Zachodniej oraz informacje o działalności ważnych postaci z tego środowiska. Artykuły na temat kas oszczędności Raiffeisena oraz spółdzielczości rolniczej poszerzały wiedzę ekonomiczną niemieckich rolników. Podobnemu celowi służyły specjalne dodatki poświęcone rolnictwu i gospodarstwu domowemu³⁰. Ponadto gazeta publikowała komunikaty Związku Niemieckich Spółdzielni Rolniczych w Małopolsce [Verband Deutscher Landwirtschaftlicher Genossenschaften]. Rubryka *Z miasta i wsi* [*Aus Stadt und Land*] informowała o aktualnościach z Małopolski, o położeniu niemieckiej mniejszości, a także komentowała np. nowe polskie ustawodawstwo. Co rozumiałe, „Ost-Deutsches Volksblatt” poświęcał wiele uwagi polskiej polityce wobec mniejszości narodowych oraz obrazowi niemieckiej mniejszości w Małopolsce rozpowszechnianemu przez polską prasę. Od 1 stycznia 1928 r. ukazywał się czterostronicowy dodatek dwutygodniowy „Deutscher Landwirt in Kleinpolen” [Rolnik niemiecki w Małopolsce], redagowany przez członków zarządu Związku Niemieckich Spółdzielni Rolniczych. Zawierał szczegółowe, fachowe porady dotyczące uprawy roślin i hodowli. W tym samym roku wydane zostały dwa dalsze dodatki: dodatek rozrywkowy „Der Hausfreund” [Przyjaciel domu] oraz „Bilder der Woche” [Ilustracje tygodnia]³¹.

Największym problemem Niemców żyjących w Małopolsce okazała się zaostrzająca się polityka władz polskich wobec mniejszości narodowych w całym kraju. Także niewielka liczebnie i niezamożna grupa Niemców galicyjskich zaczęła być postrzegana jako zagrożenie, o czym przekonywały artykuły ukazujące się w polskiej prasie narodowej. W tej atmosferze 24 kwietnia 1923 r. polskie władze rozwiązały Związek Chrześcijańskich Niemców w Galicji, przez co Niemcy stracili głównego reprezentanta swoich interesów³². Wprawdzie władze nie zakazały wydawania „Ost-Deutsches Volksblatt”, ale i tu strona polska wykazała surowość. W 1924 roku redaktorowi naczelnemu Heinzowi Heckelowi odebrano obywatelstwo polskie i zdecydowano o jego wydaleniu z kraju, jednak od tej decyzji Heckel odwołał się.

²⁸ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 45/46, Lemberg, 15.11.1923, s. 8. W JBC znajdują się zdigitalizowane pojedyncze numery z roku 1927 oraz w całości z lat 1928–1934.

²⁹ H. Heckel, *Das Deutsche Volksblatt...*, s. 44.

³⁰ L. Schneider, *1907–1932. Unser Volksblatt...*, s. 5. Od 28.02.1908 r. wydawany był dodatek „Haus- und Landwirtschaftliche Beilage”; późniejsze tytuły: „Haus- und Landwirtschaftliche Mitteilungen”, „Allgemeine Mitteilungen über Land- und Hauswirtschaft”.

³¹ L. Schneider, *1907–1932. Unser Volksblatt...*, s. 5.

³² S. Müller, *Von der Ansiedlung...*, s. 52–57; G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007, s. 178–179.

Oczekując wyniku postępowania, mieszkał w Katowicach i stamtąd redagował „Ost-Deutsches Volksblatt”³³.

Pomimo że „Ost-Deutsches Volksblatt” był jedynym niemieckojęzycznym czasopismem politycznym w Małopolsce, liczba abonentów wciąż pozostawała zbyt niska, aby pokryć koszty publikacji, w związku z czym egzystencja czasopisma zależała od dobrej woli donatorów³⁴. Z tego względu wydawcy co pewien czas informowali czytelników o trudnym położeniu pisma i wzywali do nabywania go. Mimo to po stronie polskiej niejednokrotnie padały stwierdzenia, że czasopismo jest w znacznym stopniu finansowane przez niemieckie instytucje państwowe³⁵. Gdyby rzeczywiście niemieckie czasopisma ukazujące się w Małopolsce otrzymywały tego rodzaju regularne wsparcie, to powtarzające się narzekania i wezwania z ich strony nie miałyby żadnego uzasadnienia. Wrażenie, że finansowe problemy były „chlebem powszednim” niemieckich czasopism, pogłębia zapis w sprawozdaniu Wydziału Narodowościowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z końca 1931 roku, w którym czytamy:

„Ost-Deutsche Volksblatt”, tygodnik ukazujący się we Lwowie, odzwierciedlający życie Niemców we wschodniej Małopolsce, zagrożony jest z powodu trudności finansowych w swej egzystencji. W numerze z 20.XII.1931 r. tygodnik przytacza, że w 1914 r. miał 1.800 prenumeratorów, gdy dzisiaj zaledwie 1.200³⁶.

W obszernym artykule z okazji 25-lecia ukazywania się „Deutsches Volksblatt für Galizien und die Bukowina” oraz jego powojennej wersji „Ost-Deutsches Volksblatt” autor, lwowski profesor gimnazjalny Ludwig Schneider, stwierdził, podsumowując, że „Volksblatt” walnie przyczynił się do tego, że Niemcy w dawnej Galicji stali się jednością i że wspierają się nawzajem, a zarazem znaleźli więź ze światową Niemczyzną. Jako przejaw nowej, solidarnej aktywności swych ziomków wskazał rozwój niemieckiego szkolnictwa i spółdzielczości, a także powstanie wielu nowych stowarzyszeń w miastach i na wsi³⁷. Mimo tych sukcesów, jak ustalił Karol Kaschnitz, nakład „Ost-Deutsches Volksblatt” zmniejszył się wyraźnie i liczył w 1922 roku 3500, w 1924 roku 2400, a w 1932 roku już tylko 1950 egzemplarzy³⁸.

³³ H. Heckel, *Das Deutsche Volksblatt...*, s. 44.

³⁴ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 49, 20.12.1931, s. 1–2; nr 35, 28.08.1932, s. 1.

³⁵ Na ten temat pisze T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971, s. 95–100. Jego tezy są wszakże dyskusyjne; G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa...*, s. 178.

³⁶ Wydział Narodowościowy MSW. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 r., s. 78.

³⁷ L. Schneider, *1907–1932. Unser Volksblatt...*, s. 4–5.

³⁸ K. Kaschnitz, *Prasa niemiecka w Polsce...*, s. 616.

Polityka i ideologia narodowego socjalizmu, panująca w Rzeszy od 1933 roku, zaczęły silnie przenikać do świadomości Niemców galicyjskich, gdy nazistowska Jungdeutsche Partei in Polen [Młodoniemiecka Partia w Polsce] w połowie lat 30. zorganizowała swoje struktury w kilku miejscowościach Małopolski. Politykom tej partii prędko udało się pozyskać dla narodowego socjalizmu część niemieckiej młodzieży. Służyły temu różne imprezy polityczne i kulturalne. Początkowo „Ost-Deutsches Volksblatt” nie angażował się w propagowanie doniesień z Rzeszy, jednak od przełomu 1935 i 1936 roku na łamach gazety zaczęły się pojawiać coraz liczniejsze artykuły o treści nazistowskiej. Ta nowa tendencja wiązała się z objęciem funkcji redaktora naczelnego przez Willy’ego Ettingera, który od pierwszego numeru w 1936 roku zastąpił dotychczasowego redaktora Jacques’a Keipera. Wprawdzie dotychczasowa struktura numerów została zachowana, ale za cel gazety uznano budowanie jeszcze ściślejszych więzi Niemców galicyjskich z Rzeszą³⁹. Nawet jeżeli w anonimowych przeważnie artykułach nadal podnoszono konieczność dochowania przez Niemców lojalności państwu polskiemu, to równocześnie silnie akcentowano dumę z przynależności do wielkiej niemieckiej wspólnoty narodowej⁴⁰.

Od 1937 roku czasopismo eksponowało cytaty i portrety Adolfa Hitlera⁴¹. Te i inne przykłady wskazują jednoznacznie, że „Ost-Deutsches Volksblatt” dążył w tym czasie do pozyskania galicyjskich Niemców dla ideologii i polityki narodowego socjalizmu. Jednak od każdego z czytelników zależało to, czy i w jakim stopniu ulegnie tym wpływom. W wydaniu z 30 stycznia 1939 r. znalazł się ośmiostronicowy dodatek specjalny z okazji szóstej rocznicy tzw. *Machtergreifung*, poświęcony Hitlerowi. W wydaniu z 23 kwietnia tego samego roku „Volksblatt” uczcił pięćdziesiąte urodziny Führera, zamieszczając na pierwszej stronie jego zdjęcie i pochwalny komentarz, w którym został on określony jako „największy z Niemców”. Jawna propaganda nazistowska, uprawiana przez niemiecką gazetę ukazującą się we Lwowie, nie uszła naturalnie uwagi polskich władz, które 7 maja 1939 r. skonfiskowały kolejny numer „Ost-Deutsches Volksblatt”⁴². Stale rosnące napięcie w stosunkach polsko-niemieckich doprowadziło do wzmożonego nadzoru nad niemiecką prasą w Polsce. 23 lipca 1939 r. doszło do konfiskaty kolejnego wydania „Ost-Deutsches Volksblatt”, jednak drugi nakład tego samego numeru dotarł do odbiorców. W wydaniach z sierpnia ocenzurowano wiele artykułów, o czym świadczyły liczne

³⁹ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 1, 5.01.1936 r., s. 1. W JBC dostępne są dodatki „Der deutsche Landwirt in Klempolen” z lat 1927–1932, „Der Hausfreund” z lat 1928–1932, „Heimat und Welt” z listopada 1932 oraz numery 2 oraz 5–12 z 1934 roku.

⁴⁰ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 44, 31.10.1937 r., s. 3.

⁴¹ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 45, 07.11.1937, s. 1, nr 14, 2.04.1939 r., s. 1.

⁴² E. Müller, *Einfluß der NS-Ideologie auf die ehem.[alige] deutsche Volksgruppe in Polen am Beispiel der Galiziendeutschen und ihres „Ostdeutschen Volksblattes”*, „Jahrbuch Weichsel-Warthe” 1998, s. 98–104.

niezadrukowane pola w gazecie. Ostatni numer czasopisma ukazał się 20 sierpnia 1939 r.⁴³

W przeciwieństwie do publicystów „Ost-Deutsches Volksblatt” wydawca i redaktor „Evangelisches Gemeindeblatt”, superintendent Theodor Zöckler, zajmował bardzo krytyczne stanowisko wobec nazistowskiego reżimu w Niemczech. W swoich artykułach z lat 30. wielokrotnie krytykował represyjną politykę Adolfa Hitlera wobec Kościołów i potępiał prześladowania niepokornych protestanckich pastorów w Rzeszy Niemieckiej. Głoszenie takich opinii w prasie było w ówczesnej Rzeszy już całkiem nie do pomyślenia. Równocześnie Zöckler nie wahał się krytykować działań władz wojewódzkich, które ograniczały działalność Kościoła i szkół ewangelickich w Małopolsce.

Theodor Zöckler oraz jego najbliżsi współpracownicy, w tym członkowie rodziny, byli od lat 30. poddani wzmożonej obserwacji ze strony polskich władz. W raporcie Urzędu Wojewódzkiego w Stanisławowie z dnia 29 marca 1939 r. skierowanym do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o Zöcklerze napisano, co następuje:

Odnosnie osoby dra Teodora Zöcklera, p.o. superintendenta kościoła ewangelickiego a. i k. [sic!] wyznania na terenie Małopolski, zaznaczyć należy, że posiada on wielkie wpływy i znaczenie wśród tut. Niemców. Działalność jego jest wszechstronna, zwłaszcza na terenie miasta Stanisławowa. [...]

Na zewnątrz stara się on okazywać lojalność w stosunku do władz państwowych, działalność jego jednak w skutkach swoich ma charakter polityczny, jakkolwiek formalnie nie reprezentuje on żadnego ugrupowania politycznego⁴⁴.

Aresztowania wielu Niemców we Lwowie i w całej Małopolsce, do jakich doszło w ostatnich dniach sierpnia 1939 roku, oraz niemiecka napaść na Polskę 1 września sprawiły, że przypieczętowany był nie tylko los „Ost-Deutsches Volksblatt” oraz „Evangelisches Gemeindeblatt”, lecz także całej społeczności Niemców galicyjskich w Małopolsce Wschodniej. Nie mogli oni wiedzieć, że zawarty przed kilkoma dniami pakt Hitlera ze Stalinem oznacza, iż najpierw znajdą się pod sowiecką okupacją, a następnie — również za sprawą Führera — czeka ich bezpowrotne wysiedlenie z galicyjskiej ziemi ojczystej na ziemie polskie wcielone przez Niemców do Rzeszy.

⁴³ „Ost-Deutsches Volksblatt”, nr 31, 30.07.1939, s. 1–2.

⁴⁴ Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego we Stanisławowie do MSW, Wydział Narodowościowy w Warszawie z dn. 29 marca 1939 r., [w:] *Galizien und die Galiziendeutschen (1914–1940). Kontext und Quellen*, red. K. Boeckh, Herne 2018, s. 226–227.

3. Podsumowanie

Obydwa przedstawione tu niemieckojęzyczne czasopisma są bardzo ważnym źródłem do zbadania mało znanej historii Niemców żyjących w Galicji od czasu XVIII-wiecznej kolonizacji, a szczególnie ostatnich dziesięcioleci istnienia tej specyficznej grupy. Czasopisma te jak w szkłe powiększającym ukazują problemy małej niemieckiej mniejszości w autonomicznej i zdominowanej przez Polaków Galicji, jak też wyzwania, przed jakimi stanęła ta społeczność po pierwszej wojnie światowej w związku ze zmianą państwowości, w ramach której przyszło jej żyć. W obydwu periodykach wyraźnie, chociaż w przeciwstawnym sposób, widać również piętno, jakie od 1933 roku na życiu Niemców galicyjskich wyciskać zaczyna narodowy socjalizm i polityka Adolfa Hitlera, prowadząca — jak wspomnieliśmy — do likwidacji obydwu czasopism i rychłej utraty małej, wschodniogalicyskiej ojczyzny przez potomków kolonistów Marii Teresy i Józefa II. Po ich wysiedleniu „heim ins Reich” w swych stronach rodzinnych pozostali już tylko Niemcy żyjący w zachodniej Małopolsce, którzy przeżyli w ten sposób trzecią w ciągu 20 lat zmianę władzy. Ich dni w Polsce południowej były także policzone, gdyż — z bardzo nielicznymi wyjątkami — od lipca 1944 roku, porzucając ojcowiznę na polecenie władz Generalnego Gubernatorstwa, ewakuowali się w głąb Niemiec przed nadciągającą armią sowiecką.

Bibliografia

Prasa

„Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina”, 1904–1918.

„Evangelisches Gemeindeblatt. Amtliches Organ der evangelischen Kirchenbehörde”, 1920–1939.

„Deutsches Volksblatt für Galizien”, 1907–1918.

„Ost-Deutsches Volksblatt”, 1922–1939.

„Mennonitisches Gemeindeblatt für Österreich”, 1913–1917, 1920–1939.

Opracowania

Alabrudzińska E., *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.

Bachmann A., *Galiziens Mennoniten im Wandel der Zeiten. Ihre Geschichte und ihre Familien*, Backnang 1984.

Bibliografia Historii Polski XIX i XX wieku, t. III: 1865–1918, vol. 3, red. D.U. Ściegosz-Karpińska, Warszawa 2017.

- Brożek A., *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886–1918*, Poznań 1989.
- Das Deutschtum in Galizien. Seine geschichtliche Entwicklung und gegenwärtige Lage*, Lemberg 1914.
- Grodziski S., *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław i in. 1971.
- Heckel H., *10 Jahre „Ostdeutsches Volksblatt” — 25 Jahre „Deutsches Volksblatt”, „Ost-Deutsches Volksblatt“*. Jubiläums-Ausgabe, nr 40, 2.10.1932, s. 2–3.
- Heckel H., *Das Deutsche Volksblatt für Galizien*, „Schaffen und Schauen”, z. 5–6, styczeń/luty 1932, s. 43–44.
- Kaschnitz K., *Prasa niemiecka w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 6, s. 595–622.
- Kowalak T., *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.
- Kuhn W., *Bevölkerungstatistik des Deutschtums in Galizien*, Wien 1930.
- Mazur G., *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007.
- Müller E., *Einfluß der NS-Ideologie auf die ehem.[alige] deutsche Volksgruppe in Polen am Beispiel der Galiziendeutschen und ihres „Ostdeutschen Volksblattes”*, „Jahrbuch Weichsel-Warthe“ 1998, s. 98–104.
- Müller S., *Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs 1772–1940*, Marburg/Lahn 1961.
- Müller S., *Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß ergänzt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951*, t. 1, red. E. Müller, Stuttgart 1999.
- Röskau-Rydel I., *Die deutschsprachige Presse in Kleinpolen 1918 bis 1939 zwischen Ablehnung und Akzeptanz der nationalsozialistischen Ideologie am Beispiel des Ostdeutschen Volksblattes, des Evangelischen Gemeindeblattes für Galizien und die Bukowina sowie der Dornfelder Blätter*, [w:] *Regionen des östlichen Europas im 20. Jahrhundert. Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*, red. B. Olschowsky i I. Loose, München 2016, s. 81–102.
- Röskau-Rydel I., *Galizien*, [w:] *Galizien, Bukowina, Moldau*, wyd. I. Röskau-Rydel, Berlin 1999, s. 15–212.
- Röskau-Rydel I., *Powstanie „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” [Ewangelickiej Gazety Gminnej dla Galicji i Bukowiny] i jej znaczenie*, [w:] *Prasa w warsztacie badawczym historyka*, red. K. Karolczak i K. Meus, Kraków 2017, s. 102–110.
- Schneider L., *1907–1932. Unser Volksblatt — ein Jubilar*, „Ost-Deutsches Volksblatt”. Jubiläums-Ausgabe, nr 40, 2.10.1932, s. 4–5.
- Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego we Stanisławowie do MSW. Departament Polityczny, Wydział Narodowościowy w Warszawie z dn. 29 marca 1939 r., [w:] *Galizien und die Galiziendeutschen (1914–1940). Kontext und Quellen*, red. K. Boeckh, Herne 2018, s. 226–227.
- Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków – Warszawa 1989.